թե՛ հարցապնդման հեղինակները, թե՛ նրանց համակիր ռուս պատգամավորները կովկասյան իշխանությունների հանցավոր անտարբերությունը մերկացնող ելույթներ ունեցան։

Դումայում ընթերցվում էին շարդերով բռնված վայրերից պատգամավորների հասցեով ստացված բազմաթիվ նամակներ, հեռագրեր, թղթակցություններ, միջնորդություններ ու աղերսագրեր։ Կառավարության կենտրոնական և տեղական ներկայացուցիչների զայրացուցիչ վարքի մասին բավական պերճախոս փաստեր հրապարակ հանվեցին։ Հարցապնդման մասնակիցները բազմաթիվ փաստեր բերելուց հետո պահանջում էին ընդամենը՝ դումայի մեծամասնության կողմից ընտրված և նրա առաջ պատասխանատու կառավարություն[53]։

Հիրավի, որքան էլ խիստ ճառեր արտասանվեցին Տավրիկյան պալատում, այնուամենայնիվ ինչպես հայ, այնպես էլ նրանց համակիր մյուս պատգամավորները չէին կարող ժողովրդի իսկական ցավերի, նրա իղձերի թարգմանը հանդիսանալ։ Նրանց հիմնական պահանջը ոչ թե իշխանության տապալումն էր, հասարակական-քաղաքական իրավակարգի վերացումը, այլ նրա մեղմացումը, քաղաքականության փոփոխումը՝ հեղափոխական շարժումները թուլացնելու և ռեֆորմների իրականացումն ապահովելու համար։

Սակայն Դումայում դրսևորվում էին նաև իսկական օպոզիցիոն տրամադրություններ։ Դրանց արտահայտիչները համառուսական գյուղացիության շահերի պաշտպանությամբ հանդես եկող գյուղացիական պատգամավորներն էին, որոնց ելույթները հողի և ազատության համար խիստ վախեցրին ցարին և հուլիս ամսին արդեն կառավարությունը որոշեց խլացնել նրանց ձայնը՝ կարգադրելով ցրել Պետական դուման։

5. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐՆ ՈՒ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈՒԶՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1906—1907 ԹԹ.։ ԳՈՐԾԱԴՈՒԼԱՑԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1907 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1906—1907 թթ. Հայաստանում տեղի ունեցան մի շարք գյուղացիական ելույթներ, որոնք, ինչպես և նախորդ տարիներին, ամենից ուժեղ արտահայտվեցին Լոռիում։

Հաղպատը, որ Հայաստանի ամենահեղափոխական գյուղն էր, շարունակում էր օրինակ ծառայել մյուս գյուղերի համար։ Այդ «զլխացավանքից» ազատվելու նպատակով իշխան Բարաթովը 1906 թ. սկզբներին Հաղպատում ունեցած իր հողերը մոտ 200000 ռուբլով վաճառեց հայտնի կապիտալիստ միլիոնատեր Արամյանցին[54]։ Գյուղացիների ելույթները կանխելու և ընդհանրապես նրանց «հողային անկարգություններին» վերջ տալու համար Արամյանցը Հաղպատում ավելացրեց ոստիկանական պահնորդների թիվը։

Սակայն հեշտ չէր ընկճել հաղպատցիներին, որոնք անցել էին պայքարի

---

53 Տե՛ս «Государственная дума первого созыва. Стенографические отчеты». Сессия I, т. II, СПб., 1906, стр. 1231—1236.

54 Տե՛ս «Մշակ», 1906, № 58։

երկարատև ուղի։ Ի պատասխան կալվածատիրոջ բռնությունների, գյուղացիները տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ղեկավարությամբ հուլիսի սկզբներին հավաքվեցին Միտինգի և միահամուռ կերպով որոշեցին. 1. Հաղպատից անմիջապես հեռացնել Արամյանցի պահնորդներին, նրանց փոխարեն ընտրելով իրենց միջից երկու մարդու, գյուղում կարգը պահպանելու համար։ 2. Անտառից շինափայտ և վառելափայտ կտրել անվճար։ 3. Կարկուտի հետևանքով առաջացած վնասի պատճառով հրաժարվել կալվածատիրոջը վճարելու արտի բերքի նախատեսված մասը։ Տեսնելով գյուղացիների վճռականությունը, Արամյանցի կառավարիչը ստիպված համաձայնվեց առաջադրված պայմաններին։

Գյուղացիները կազմակերպված միջոցների դիմեցին նաև Այգեհատ գյուղում։ 1906 թ. օգոստոսի 19-ին նրանք Բորչալուի սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավարությամբ որոշեցին վերջ դնել կալվածատիրոջ չարաշահումներին։ Դրա համար այգեհատցիները համագյուղական ժողովում վճռեցին բռնի կերպով վերցնել այն արոտավայրերը, որոնց համար վճարված էր կալվածատիրոջը, և այնտեղ արածացնել իրենց անասունները։ Որոշում հանելուց հետո գյուղացիները անցան դրա կենսագործմանը։

Լոռու գյուղերում դաշնակցության ազդեցությունը շատ թույլ էր։ Դաշնակցականներն իրենց «դաշտային դատարաններով», «ինքնապաշտպանության» ջոկատներով, ահաբեկումով, տուգանքներով և հազար ու մի այլ արարքներով վերջնականապես զզվեցրել էին գյուղացիներին։ Նրանք ամեն մի գյուղի վրա 3—4 հազար ռուբլու հարկ էին նշանակել «ազգի կարիքների» համար և բացի կալվածատիրական ու պետական ճնշումից, գյուղացիությանը ենթարկում էին նաև «ազգային բարեգործական» շահագործման։ Այդ պատճառով էլ գյուղում գնալով թուլանում էր դաշնակցականների և ուժեղանում՝ բոլշևիկների ազդեցությունը։ 1906 թ. «Նոր խոսքը» գրում էր. «Հայ գյուղացին միայն մոտենալով սոցիալ-դեմոկրատներին,— այժմ հասկացավ, որ միմիայն իր և բոլոր ճնշվածների պաշտպանը սոցիալ-դեմոկրատիան է»[55]։

Գյուղում սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության ուժեղացման և դաշնակցականների դիրքերի թուլացման փաստերը նկատել էին նույնիսկ ցարական պաշտոնյաները. «...Թիֆլիսի նահանգի գյուղացիությունը (Լոռու տեղամաս) խիստ հուզված է պրոպագանդիստների ազդեցության տակ, որոնք աշխատում են ներշնչել, որ իրենք թագավորի կարիք չունեն, իսկ բոլոր կալվածատիրական հողերը հարկավոր է բռնագրավել...

Արդեն հիմա բնակչությունը ժժգոհում է «դաշնակցություն» կազմակերպության ղեկավարությունից»[56],— գրված էր ոստիկանական խուզարկուի զեկուցման մեջ։

Ինչպես այլ վայրերում, այնպես էլ Լոռիում, կար դաշնակցության «լիազոր», որն իր իշխանությունը գյուղացիների վրա պահպանում էր բռնի ուժով ու զենքով։ Հատկապես կատաղի պայքար էին մղում դաշնակցականները սոցիալ-դեմոկրատների դեմ, որոնք ամեն քայլափոխում մերկացնում էին նրանց։

Գյուղացիական ելույթները ճնշելու համար ցարական իշխանությունները

---

55 «Նոր խոսք», 1906, № 21։

56 ՎՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 7, գ. 8, թ. 4։

բռնությունների հին մեթոդներին ավելացրին նոր ձևեր՝ սկսեցին անխնա տուգանքներ նշանակել գյուղացիների վրա։ 1906 թ. սկզբներին Կովկասի փոխարքային ներկայացված հաշվետվության մեջ մեծագույն գոհունակությամբ էր խոսվում գեներալ-լեյտենանտ Յացկևիչի մասին, որը Երևանի նահանգի կառավարման չորս ամիսների ընթացքում 31.718 ռուբլու տուգանք էր նշանակել «հանցապարտ» համայնքների վրա՝ չհաշված անհատ անձնավորությունների տուգանքը»[57]։ Գյուղացիների զրկանքների ու տառապանքների վրա ավելացող այս նոր ճնշումը կատարյալ քայքայման էր հասցնում նրանց։

Գյուղացիական ելույթները շարունակվեցին նաև 1907 թ.։ Ուժգնորեն արտահայտվեցին դրանք դարձյալ Լոռիում և ուղղված էին շահագործման ինչպես ֆեոդալական, այնպես էլ կապիտալիստական ձևերի դեմ։ 1907 թ. փետրվարին Թիֆլիսի նահանգապետի գրասենյակից Բորչալուի գավառապետին կարգադրություն արվեց միջոցներ ձեռնարկել Դարբաղ գյուղի բնակիչների դեմ, որոնք բռնի կերպով խլել էին Ջալալօղլիի հայտնի հարուստ Եգոր Ջալաբովի զոմեշները և օղեթորման սարքերը։ 1907 թ. մարտին Գյուլագարակ գյուղի բնակիչները հրդեհեցին իրենց համայնքացի խաշատուր Շահինյանցի խանութը և ավերեցին նրա այգիները։ 1907 թ. մարտին իշխանուհի Բարաթովան նորից բողոքեց Գոլովինոյի գյուղացիներից, որոնք ինքնակամ կտրում էին նրա անտառները և օգտագործում իրենց կարիքների համար։ Այդ կապակցությամբ նահանգապետի անունից գավառապետին առաջարկվում էր. «...ամենաեռանդուն միջոցների դիմել, փայտի հափշտակումն անտառից դադարեցնելու համար»[58]։

Այդ տարիներին հայկական գյուղերում ծավալված հեղափոխական շարժումները ի նկատի ուներ Ս. Սպանդարյանը, երբ գրում էր. «Որքան մենք կարողացանք ծանոթանալ հայկական գյուղերի և նրա դրության հետ, մենք եկանք այն եզրակացության, և հաստատ համոզման, որ ագրարային շարժման համար հարուստ հող կա և իսկապես հեղափոխական և իսկապես սոցիալիստ կուսակցությունը շատ գործ կարող է կատարել այնտեղ»[59]։

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Հայաստանում ագրարային ակտիվ ելույթներին զուգահեռ, գյուղացիները շարունակում էին պայքարը նաև պասսիվ եղանակներով, որն արտահայտվում էր գլխավորապես խնդրագրեր ու գանգատներ ներկայացնելու մեջ։ Այդ խնդրագրերի հիմնական միտքը՝ հողաբաժնի ավելացման, հարկերի պակասեցման, կալվածատերերի բռնություններին վերջ տալու պահանջներ էին։ Այդպիսի բովանդակությամբ բազմաթիվ դիմումներ էին անում Ալեքսանդրապոլի, Շարուր-Դարալագյազի, Էջմիածնի գավառների, Կարսի մարզի և այլ վայրերի գյուղացիները[60]։

1906—1907 թթ. ընթացքում հեղափոխական ելույթներ տեղի ունեցան նաև զինվորների շրջանում։ 1906 թ. մարտին Թիֆլիսի կայազորի մինգրելյան գնդի զինվորներն ապստամբություն բարձրացրին, որը ճնշվեց, իսկ նրա զենկավարներից 27-ին զինվորական իշխանությունները մահվան դատապարտեցին։ Այդ լուրը մեծագույն վրդովմունք առաջացրեց Թիֆլիսում։ Ի պաշտպա-

57 Նույն տեղում, ֆ. 1, գ. 83, թ. 12—13։

58 Նույն տեղում, ֆ. 34, գ. 570, թ. 12, 15, 63։

59 Սուրեն Սպանդարյան, Երկեր, հ. 1, էջ 129։

60 Տե՛ս А. С. Амбарян, Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920), Ереван, 1959, стр. 336.

նությունն հեղափոխական զինվորների, քաղաքում տեղի ունեցան գործադուլներ և բողոքի ցույցեր, բոլշևիկյան կազմակերպությունները բազմաթիվ թռուցիկներ տարածեցին, որոնց մեջ կոչ էր արվում պաշտպանել զինվորներին ցարական վայրագ դատաստանից։

Մինգրելցիների դատավարության լուրը ալեկոծեց նաև Հայաստանում գտնվող զորամասերին։ Հունիսի 25-ին ուժեղ հուզումներ տեղի ունեցան հատկապես Ալեքսանդրապոլի մոտ գտնվող սակրային բրիգադի ճամբարում։ Զինվորները որոշել էին ամեն գնով պաշտպանել իրենց եղբայր-զինվորներին։ Ջնայած սպաների արգելքներին և սպառնալիքներին, նրանք հավաքվեցին միտինգի, որից հետո առաջին գումարտակը, հեղափոխական երգեր երգելով և «ուռա» բացականչություններով գնաց երկրորդ գումարտակի զինվորների մոտ, նրանց էլ համակելով իրենց տրամադրությամբ։

«Երբ մենք մոտեցանք, մեր բազմությունից, կամ գուցե առաջին գումարտակից,— գրված է հետագայում հարցաքննության ենթարկված զինվորներից մեկի ցուցմունքներում,— լսվեցին ձայներ «Կորչեն սպաները»։ Բազմության թիվը հասնում էր 500—600 հոգու, միայն մեր գումարտակից, չհաշված առաջին գումարտակի մարդկանց, որոնք գտնվում էին գծամասում։

Երբ բազմությանը մոտեցավ երկրորդ գումարտակի հրամանատարը, զինվորները դաղարեցրին աղմուկը և հետ քաշվեցին, այն ժամանակ լսվեց ինձ անծանոթ զինվորներից մեկի ձայնը, որը ասում էր. «Ընկերներ, ինչու լռեցիք, ինչու հետ քաշվեցիք, չէ որ մենք ոչինչ վատ բան չենք անում, մենք որոշեցինք միայն խոսել «մինգրելցիների» մասին»։ Հրամանատարը հարձակվեց նրա վրա և բռնեց, սակայն զինվորներն ազատեցին նրան հրամանատարի ձեռքից։ Բարձրացավ աղմուկ-աղաղակ, հրմշտոց։ Սպաները գոռում էին՝ «ցրվեցեք, հիմա մյուս զորամասերից կգան զինվորները և ձեզ բոլորիդ կգնդակահարեն»։ Զինվորների շարքերից լսվում էին բացականչություններ՝ «ի զեն»։ Երկրորդ գումարտակը շտապեց իր մոտ, ճամբար և գնաց դեպի կինոպահեստ։ 15—30 բոպեի ընթացքում բոլոր հրացանները վերցվեցին... Մի ժամ հետո մարդիկ, արդեն զինված, շարժվեցին դեպի առաջին գումարտակը...»[61]։

Սակայն ապստամբած զինվորները չձերբակալեցին իրենց պետերին, դուրս չեկան ճամբարից՝ Ալեքսանդրապոլի կայազորի այլ զորամասերի հետ միանալու համար, այլ զենքերը ձեռքերին անգործության էին մատնվել։ Զինվորների բարեհոգությունից և անկազմակերպվածությունից անմիջապես օգտվեց հրամանատարությունը, որը գիշերը պաշարել տվեց ճամբարը զորական այլ միավորումներով։ Հաջորդ օրը արթնանալով, սակրավորներն իրենց տեսան շրջապատված և այլևս ոչինչ չկարողացան ձեռնարկել, ուստի և հանձնվեցին։ Իշխանությունները մոտ երեսուն զինվորի՝ որպես այդ ելույթների «գրգռիչների», ձերբակալեցին։ Սկսվեց դատական հետաքննությունների մի երկարատև շրջան։ Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած դեպքերի մասին անմիջապես տեղեկացրին ոչ միայն Կովկասի փոխարքային ու ռազմական մինիստրին, այլև զեկուցագիր գրվեց Նիկոլայ II-ին։

1906 թ. հունիսին Կոռու Գյաղդան գյուղում տեղավորված հրետանավորներն անհնազանդության ցույց արեցին՝ հրաժարվելով հնձել պետական խո-

---

[61] «Революционное движение... (Сборник)», стр. 359, 362

տատեղերը։ Նույն թվականի հուլիսին հուզումներ սկսվեցին Ալեքսանդրապոլում գտնվող Բաքվի 153-րդ գնդի հետևակայինների մեջ, որոնք պահանջում էին դադարեցնել կազակների բռնություններն իրենց ընտանիքների նկատմամբ։

Այդ տարիներին Երևանի զորամասերում ևս հեղափոխական աշխատանքներ էին տարվում։ Այսպես, 1906 թ. հուլիսին զինվորներին պրոկլամացիաներ բաժանելու համար ձերբակալվեց ՌՍԴԲԿ Երևանի բոլշևիկյան կազմակերպության անդամ Վ. Բաղդասարյանը և հանձնվեց դատական իշխանություններին[62]։ 1906 թ. օգոստոսին Երևանի փոստում ստացվեց գաղտնի գրականություն, որը նախատեսված էր զինվորների մեջ տարածելու համար։ Այդ կապոցը, որ ընկավ ոստիկանության ձեռքը, պարունակում էր համառուսական զինվորական միության «Ընկերներ», Թիֆլիսի կայազորի «Զինվորներ» կոչերը, բանակին ու նավատորմին ուղղված «Մանիֆեստը» և բազմաթիվ այլ թռուցիկներ[63]։

1907 թ. հեղափոխությունը* թեպետ և գնում էր դեպի անկում, բայց ինչպես Ռուսաստանի այլ շրջաններում, այնպես էլ Հայաստանում տեղի ունեցան մի շարք գործադուլներ։ Հունվար և մարտ ամիսներին համեմատաբար մանր գործադուլներ եղան Երևանի ու Ալեքսանդրապոլի ձեռնարկություններում, տպարաններում և այլն։ 1907 թ. Հայաստանում ծավալված գործադուլներից ամենախոշորը մարտի վերջին Ղափանում բռնկված հանքագործների գործադուլն էր։

Ղափանի պղնձի հանքերի և գործարանների բանվորներն ամենատմարդի շահագործման էին ենթարկվում։ «Բանվորների կենցաղային և վարձելու պայմաններին մոտիկից ծանոթանալով, ակնհայտ է դառնում,— ստիպված էր խոստովանել նույնիսկ բուրժուական «Բաքու» թերթի թղթակիցը,— վերջիններս ծանր դրության պատկերը։ Կան բանվորներ, որոնք օրական ստանում են 15 կոպեկ»[64]։ Ապահովված չէր նաև բանվորների կյանքը հանքերում տեղի ունեցող հաճախակի փլուզումներից։ Մինչև 1907 թ. Ղափանում բանվորները մի քանի անգամ ելույթների փորձեր էին արել։

1907 թ. սկզբներին Բաքվից Ղափան տեղափոխվեց մոտ 50 բանվոր, վերջիններս էլ հենց կազմակերպված ընույթ տվեցին Ղափանի հանքագործների մեջ տեղի ունեցող խմորումներին։ Դրանց մեծ մասը տեղացիներ էին, տարիներ առաջ ապրուստի միջոց հայթայթելու համար արտագնացության դիմած գյուղացիներ, որոնք անցնելով հեղափոխական պայքարի բովով, վերադառնում էին հայրենի վայրերն արդեն որպես կազմակերպված բոլշևիկներ։ Բանվորները, որոնց գործուղել էր Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեն, իրենց հետ բերել էին անլեգալ գրականություն՝ գրքեր, թերթեր, պրոկլամացիաներ։

Նախապատրաստական որոշ աշխատանքներից հետո, մարտի 26-ին՝ երկուշաբթի օրը Ղափանի բոլոր հանքերի ու պղնձագործարանների բանվորներն ընդհանուր գործադուլ հայտարարեցին։ Մոտ 2500 բանվոր դադարեցրին աշխատանքները։ «Զանգեզուրի գավառում, պղնձի հանքերի և գործարանների շրջանում սկսվեց բանվորների գործադուլը,— գրում էր ապրիլի 1-ին «Բաքու»

---

62 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 27, գ. 430, թ. 61։

63 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 76, գ. 802, թ. 119։

64 «Баку», 1907, № 74.

թերթը,— հանքերն ամայացան, հեռախոսային կապը հանքերի և գործարանների միջև կտրված է։ Բանվորները ներկայացրել էին տնտեսական պահանջներ»[65]։

Կազմվեց գործադուլային կոմիտե, որը ձեռնարկատերերին ներկայացրեց բանվորների պահանջները՝ բաղկացած 27 կետից։ Այդ պահանջները հիմնականում հանգում էին հետևյալին. 1. Սահմանել 8-ժամյա բանվորական օր, 2. վերացնել տուգանքները, 3. ավելացնել աշխատավարձը, այն վճարել յուրաքանչյուր շաբաթվա վերջում, 4. դադարեցնել աշխատանքները տոն օրերին, 5. ապահովել բանվորներին հիվանդանոցով և բժիշկով, 6. բացել երեկոյան դասընթացներ հայերի և ադրբեջանցիների համար, 7. աշխատանքից ազատել միայն բանվորական ներկայացուցչության միջոցով, վճարելով երեք ամսվա աշխատավարձը, 8. հիվանդության ժամանակ բանվորներին բուժել հանքատիրոջ հաշվին, 9. որպես պարգև աշխատավարձն ավելացնել յուրաքանչյուր տարի 20 տոկոսով, 10. գործադուլի օրերը հաշվել լիովին, 11. հանքերում էլեկտրական լուսավորություն անցկացնել, թեկ որտեղ այդ հնարավոր չէ. նավթի փոխարեն գործածել մոմ, 12. հանքերում սահմանել 6-ժամյա բանվորական օր և այլն։

Գործադուլի օրերին բանվորներն անընդհատ միտինգներ, ժողովներ էին անում, որտեղ ելույթ ունեցողները քաղաքական ճառեր էին արտասանում։ Լուր ստանալով գործադուլի մասին, կազակների ուղեկցությամբ այնտեղ շտապեցին հանքատերերը և գավառական վարչության ներկայացուցիչները։ Սկսվեցին բանակցությունները գործադուլային կոմիտեի հետ, սակայն դրանք ոչ մի արդյունքի չհասցրին։ Չկարողանալով ընկճել բանվորների դիմադրությունը, գործարանատերերը վերջ ի վերջո զիջեցին և ընդունեցին նրանց պահանջների գլխավոր կետերը։ Մարտի 29-ին գործադուլավորներն անցան աշխատանքի։

1907 թ. ապրիլին Ալեքսանդրապոլում և Երևանում տնտեսական հողի վրա գործադուլ հայտարարեցին քաղաքի հրուշակարանների վարպետներն ու բանվորները։ Հուլիսի 3-ին Երևանում գործադուլ արեցին Հակոբյանի, Այվազյանի տպարանների, Տեր-Նիկողոսյանի և Առաքելյանի կազմատների բանվորները։ Նրանք ներկայացրին 15 կետից բաղկացած պահանջներ, որոնցից գլխավորները՝ 9-ժամյա աշխատանքային օր սահմանելու և աշխատավարձն ավելացնելու հարցերն էին։ 1907 թ. օգոստոսի 22-ին Երևանում գործադուլ հայտարարեցին նաև ինժեներ Միրզոևին պատկանող ձիաքարշի բանվորներն ու ծառայողները։ 1907 թ. նոյեմբերին հուզումներ սկսեցին Ալավերդու հանքարդյունաբերական բանվորների շրջանում։

Այսպիսով, 1906—1907 թվականներին ևս, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում ու Հայաստանում շարունակվում էին հեղափոխական գոտեմարտերը։

6. ՌՍԴԲԿ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ։ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՆ։ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տակավին XX դարի սկզբներին Հայաստանի քաղաքներում և գյուղական վայրերում հիմնադրված մարքսիստական խմբակներն ու կազմակերպություն-

65 Նույն տեղում։